

İSLÂM ÖNCESİ ARAP TARİHİNİ YANSITMASI BAKIMINDAN KAYA RESİMLERİ

Hakan TEMİR*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 31 Aralık 2021, **Kabul Tarihi:** 9 Şubat 2022, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2022, **Atıf:** Temir, Hakan. "İslâm Öncesi Arap Tarihini Yansıtmaları Bakımından Kaya Resimleri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/1 (Mart 2022): 187-219.

<https://doi.org/10.33415/daad.1051965>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 31 December 2021, **Accepted:** 9 February 2022, **Published:** 31 March 2022, **Cite as:** Temir, Hakan. "Rock Arts in Reflecting the Life of the Pre-Islamic Arab Society". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 22/1 (March 2022): 187-219.

<https://doi.org/10.33415/daad.1051965>

Öz

Yazı, insan ilişkilerini mikro sevide yansıtan bir araç olduğundan "tarih yazıyla başlar" tezi haklı bir söylemdir. Lakin yazıdan önce de insan vardı ve varlığını bir şekilde duyurmak, sonraki nesillere nasihatte bulunmak ya da hiç değilse iç dünyalarını yansıtmak isteyen kimseler; malzeme yetersizliğine aldırış etmeden taşların üzerine resimler çizmişlerdir ki bunlar alfabeyle dayalı olmayan bir aktarım sisteminin ürünleridir. Yazıdan önce veya sonra hiç fark etmez, insan ilişkilerini kompozisyonlar hâlinde sunan kaya resimleri 19. yüzyıldan itibaren dikkatleri üzerine topladığından arkeologlar, taşlar üzerine resmedilen geçmişi keşfetmeye yöneldiler. Dünya genelindeki bu zengin miras, birçok coğrafyanın tarihini aydınlatmaya ve bazı genel kanaatleri değiştirmeye namzettir.

Tarihî materyal mahiyeti taşıyan kaya resimleri, Arap Yarımadası'na gelişleri çok eski olan Arapların tarihini aydınlatmada da argümandır. Kısmen dinî haberler ve İslâmî dönemdeki kurgularla anlatılan kadim Arap tarihi, sınırlı bilgilerden ibaret olduğundan bunların bir milletin uzak geçmişini aydınlatmaya yeterli gelmeyeceğini artık kabul etmek gerekir. Tarihteki bu boşluk, son birkaç asır boyunca sürdürülen arkeolojik kazılar sayesinde doldurulabilir. Zira uzman arkeologların öncülüğünde yürütülen kazılarda bugünkü Suudi Arabistan'da 4 bin sit bölgesi ve 1.500

* Doç. Dr., Tokat Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Tokat, Türkiye, h.temir@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4142-6310>.

civarında kaya resmi alanı keşfedilmiştir. Yarımada'nın farklı yerlerinde ortaya çıkan bu zengin miras, birçok kaya yüzeyinde belirgin veya yarı belirgin şekilde durarak ulusal kimliğin tespiti de dâhil olmak üzere çeşitli konularda işe yarayacaktır. Dolayısıyla bu çalışmada İslâm öncesi Arap tarihini gün yüzüne çıkarmada kaya resimlerinin konumunu belirlemek amacıyla kaya resimleri tabirinden başlayarak ören yerleri, kayalarda bulunan şekil ve yazıların değerlendirilmesi ile bunların tarihe olan katkıları üzerinde durulacaktır. Arkeolojik buluntular henüz yeni bir uğraş olduğundan araştırmada daha çok güncel kaynaklardan ve web sitelerinden yararlanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Arabistan, Arkeoloji, Kaya Resmi, İslâm Öncesi.

Rock Arts in Reflecting the Life of the Pre-Islamic Arab Society

Abstract

Since writing is a tool that reflects human relations at a micro level, the statement that "history begins with writing" is a justified discourse. However, the existence of humankind predates writing. Those who desired to proclaim their existence somehow, convey their experiences to future generations or reflect their inner world, if nothing else, have drawn numerous pictures on rocks despite all limitations in terms of material availability back then. These are, indeed, artifacts of historical value. Whether before or after writing, rock paintings that present human relations as compositions have attracted attention since the 19th century, leading archaeologists to explore the past depicted on these rocks. This rich heritage worldwide holds great potential to illuminate the history of many geographies and change particular views and opinions.

Rock arts, which are historical materials, are a primary tool for illuminating the history of the Arabs, whose arrival in the Arabian Peninsula goes a long way back. There is limited information on ancient Arab history, partly comprised of religious news and stories from the Islamic period. It has to be accepted that these resources will not be sufficient to illuminate the distant past of a nation. This gap in history can be filled thanks to archaeological excavations carried out over the last few centuries. During the excavations carried out under the leadership of expert archaeologists, 4 thousand protected areas and around 1,500 rock art areas have been discovered in today's Saudi Arabia. This rich heritage, which has emerged in different parts of the peninsula, will be visible or semi-visible on many rock surfaces and serve various purposes, including the determination of national identity. Therefore, in this study, to determine the role of petroglyphs in revealing the pre-Islamic Arab history, starting from the term rock art, the contribution of ancient writings and shapes located on rocks and historical ruins after their recent increase in value will be discussed. Since archaeological finds are a relatively new endeavor yet, mainly up-to-date sources and websites will be utilized for the research.

Keywords: History, Arabia, Archeology, Rock Art, Pre-Islam.

Giriş

Resim ve yazı birbirini takip eden iki uğraştır. İnsanlığın başlangıcından itibaren bunların mağara duvarlarına ve kayalık bölgelere kazınması sebepsiz değildir. Vicdani ve psikolojik olarak kendini ifa-

de veya ispat etme niyetini taşıyan kimseler, bu iş için yeterli malzeme bulmanın zorluğuna aldırış etmeden doğanın sunduğu imkânlarla taş resimler karalamışlardır. Onlar için kaya resmi; görülen, içerisinde yaşanan ve etkileşimde bulunulan dünyanın somutlaştırıldığı tasvir aracıdır. Resimde belli bir tecrübe kazanılmasının ardından sesler çizilmiş yani yazı diye adlandırılan alan geliştirilmiştir.¹ Her iki uğraşın ürünleri de varlığını bir şekilde duyurmak isteyen kimselerin bilinçli veya bilinçsiz tarihe bıraktıkları kalıcı nişaneleri olmuştur.

Şekil 1: Sahra Çölündeki 6 bin yıllık olduğu düşünülen zürafa oymaları.²

Yazının kullanılmadığı zamanlarda duygu ve düşüncelerini somutlaştırmak isteyen insanların taşlara ve mağara duvarlarına çizdikleri resimler, günümüzde tarihî niteliğe sahip beşeri üretimlerdir. Küresel bir olgu olarak karşımıza çıkan bu resimler, dünyanın farklı bölgelerinde dağınık hâdedirler ve Antarktika kıtası hariç her kıtada bulunmaktadır.³ Bunları gün yüzüne çıkarmak isteyen sayısız araştırma neticesinde dünya genelinde 69 ülkede 148 önemli kaya resim alanı tespit edilmiştir. Bu alanlardan en önemli yedi tanesinin Orta Doğu'da (İran, İsrail, Ürdün, Uman, Suudi Arabistan, Mısır ve Türkiye⁴) yer aldığı artık gün yüzüne çıkmıştır.⁵

¹ Ali et-Ticâni el-Mâhî, "el-İbil fi'r-rusûmu's-Sahriyye fi Zifâr", *Mecelletü Âdab ve Ulûmi'l-İctimaiyye*, (2013), 103.

² "rock art | Definition, History, Painting, Designs, & Facts | Britannica" (08.09.2021).

³ "Rock art across the world | Images on Stone", *MCQ* (blog) (09.09.2021).

⁴ Bk. Ahmet Veysel Baban, "Taş Mektuplar (Kaya Resimleri)", Sunum: Atakan Akçay, *Ankara (TRT AVAZ, 2021)*.

Tarihî nitelikteki en eski kaya resimleri; Avrupa, Avustralya, Asya ve Afrika kıtalarındadır.⁶ Üst Paleolitik döneme (çok geniş anlamda 50.000 ila 10.000 yıl öncesi) ait bu resimler, ilk defa 19. yüzyılın sonlarında Batı Avrupa'daki mağaralarda bulunan kaya sanatını inceleyen Fransız bilim adamları tarafından bulunmuştur.⁷ Bu çalışma başka ülkelerdeki arkeologlarda büyük heyecan uyandırdığından İskandinavya, Sibirya, Avustralya, Kuzey Amerika, Güney Afrika, Avrupa ve Arabistan vb. ülkelerde bu konuda pek çok araştırma yapılmıştır. Her geçen gün artan ilgi ve bilgi birikimi ile kaya resimleri, Arkeoloji alanında alt disiplin olarak yerini alarak 20 ve 21. yüzyılın heyecanla takip edilen uğraşı hâline dönüşmüş durumdadır. Üniversitelerin arkeoloji bölümleri ile çeşitli ülkelerde kurulan kaya resimleri dernekleri sayesinde dünyanın farklı yerlerinde başlatılan araştırma ve incelemelerle milletlerin geçmişleri artık daha münevverdir.

Kaya resimleri açısından zengin bir birikime sahip olduğu bilinen Arap Yarımadası, son zamanlarda artan arkeolojik çalışmalarla bu yöndeki mirasını sergilemeye başlamıştır. Elbette 3.2 milyon km² alanıyla geniş bir alanı kapsayan bölgenin tamamını bir arada işlemek zordur. Kaldı ki kuzeydeki ile güneydeki çizimlerin farklılığı, Hicaz bölgesinin kendisine ait üslubu hesaba katıldığında bunların hepsini bir arada değerlendirmek kafa karıştıracaktır. Bu sebeple dünyanın en zengin kaya sanatı bölgeleri arasında 4. sırada yer aldığı iddia edilen Suudi Arabistan Krallığının sınırları içerisindeki bölgeye yoğunlaşmış ihtiyaç halinde Yemen, Şam, Umân, Zufâr gibi bölgelerdeki verilere müracaat etmek yeterli gelecektir.

Arabistan ile sınırlı olması düşünülen bu araştırmada; arkeologlar tarafından incelemeleri yapılmış sit alanlarındaki resimlerden hareketle İslâm öncesi dönem hadiselerini aydınlatmaya çalışmaktan çok, kaya resmi tabirinin kullanımının neyi ifade ettiği, bu uğraşın geçmişi, resimlerin tespit yöntemleri, mevcut çalışmaların mahiyeti, bahse konu olan alandaki kazı alanları ve buluntulardan hareketle bunların İslâm öncesini yansıtmaları bakımından üstlendikleri rolleri

⁵ Michel Jung, "Research on Research on Rock Art in North Yemen", *Istituto Universitario Orientale, Supplemento n. 66* (Napoli: ANNALI, 1991), VII.

⁶ Mecit Han, *Dirâsetü İlmü'r-Rusumi's-Sahriyye* (Suudi Arabistan: Vizârütü't-terbiye ve't-tâlim, 20007), 28.

⁷ Olivia Rivero - Juan F. Ruiz, "The Rock Art of Sub-Scandinavian Europe", *The Oxford Handbook of the Archaeology and Anthropology of Rock Art* (Oxford: Oxford University Press, 2018). Batı Avrupa'da, 19. yüzyılın ortalarında, Edouard Lartet, La Madeleine ve Laugerie-Basse (Fransa) gibi yerlerdeki arkeolojik kazılardan kaya resimleri ortaya çıkarmaya başladı. Ortaya çıkan resimlerin Üst Paleolitik döneme ait olduğu anlaşıldı. Ayrıca bk. "Rock Art of the World - Scotland's Rock Art Project" (10.09.2021).

üzerinde durulacaktır. Çalışma ispattan ziyade tanıma, tanıma ve birtakım iddiaları öne sürmekten ibaret olacaktır.

A. Genel Anlamda Kaya Resimleri

1. Kavramsal Çerçeve

Kaya resimleri, eski insanların işlemeye elverişli kayaların yüzeylerini düzleyerek çeşitli kazıma/boyama aletleri vasıtasıyla duygu ve düşüncelerini ifade etmek için çizdikleri anlamlı veya belli bir manayı ihtiva etmeyen geometrik işaret ya da şekillerdir.⁸ Yeryüzünün temel unsurlarından biri olan kayalar, sağlam olmaları dolayısıyla insanlığın avlanma, kesme, delme ve kendilerini savunma amaçlarıyla çeşitli silahlar imal ettikleri nesnelere başında gelir. Aynı dönemde barınakların taş kovukları ya da mağaralar olarak tercih edilmesi, insanın kaya ile olan ilişkisini daha da arttırmıştır. Taşın günlük hayata sirayeti artınca onun sağlamlığı ve şekil vermeye müsait olması da hesaba katılarak üzerlerine çeşitli şekillerde tasvirler çizilmiştir. Sanatların ilki ve en kadimi olarak tanıtılacak bu uğraşla insan aklının tahayyül ettiği suretler, binyıllar boyu şekil almış ve öyle ki dinî önem atfedilen putlar dahi genellikle taştan imal edilmiştir.

db | 191

Yapıldığı dönemde bir mektup ya da uyarı levhası işlevi gördüğü düşünülen resimler, kayaların zamana direnç gösteren özellikleri sayesinde günümüze ulaşarak artık tarihî bir misyon üstlenmişlerdir. Eski insanların bakıyelerini araştırarak insanlık tarihini aydınlatmayı hedefleyen arkeoloji, günümüzde bu resim veya benzeri işaretlerin anlamlarını, birbirleriyle veya yazılı kaynaklarla ilişkilerini karşılaştırarak veri elde etmeye başlamıştır. Mağaralarda veya kısmen kapalı kaya sığınaklarında bulunan bu tür resimler, eski kültürlerin ritüellerini; toplumsal yapılarını ve ekonomilerini tasvir eden en ilkel görsel formlar kabul edildiklerinden tarihî öneme haizdirler. Taşlar üzerine tasvir edilen antik hayvanlar, aletler ve insan faaliyetlerinin bir kısmı, sembolik olmakla birlikte bazıları uzak geçmişteki günlük hayata ışık tutmaya yardımcı olurlar.

Arkeolojide henüz yeni bir alan olan kaya resimleri, kendi içerisinde birtakım zorlukları barındırmanın yanında isimlendirme konusunda da bir hayli deneme yaşamış ve artık yavaş yavaş kendi terminolojisini oluşturmaya başlamıştır. Zira 1940'ların başlarında yayınlanmış çalışmalarda bu ameliye kaya sanatları (rock arts), kaya oy-

⁸ Han, *İlmü'r-Rusumi's-Sahriyye*, 13.

maları (rock carvings), kaya çizimleri (rock drawings), kaya gravürleri (rock engravings) kaya yazıları (rock inscription), mağara resimleri (cave paintings), kaya resimleri (rock paintings) kaya fotoğrafları (rock-pictures) kaya kayıtları (rock records) ve kaya heykelleri (rock sculptures) vb. farklı tariflerle tanıtılmıştır.⁹ Artan bilgi birikimiyle birlikte bu farklı tariflerden ikisi yani kaya sanatı ve kaya resmi tabirleri, daha çok ön plana çıkarak milletler bu iki tabirden birini seçmeye yönelmişlerdir.

Literatürdeki muhtelif isim denemeleri, son dönemlerde arkada bırakılarak tutarlı tanımlamalar belirlemiştir. İngilizcede “rock arts” (kaya sanatı), Arapçada “الرسوم الصخرية”¹⁰ (kaya resmi) ve Türkçede “kaya resimleri”¹¹ tabiri artık ön plana çıkmış durumdadır. İngilizceden Türkçeye yapılan birebir çeviride kaya sanatı tabirinin kullanılması gerektiği fikri, ağırlık kazanmış olsa dahi Arapçada bu işin kaya resmi olarak tanıtılması ve çizimlerin sanatsal ifadeden çok ilkel işaretlemlerle olmalarıyla kaya resmi tabirinin daha anlamlı olacağını söylemek mümkündür.

2. Kaya Resim Türleri

Paleolitik çağdan başlayıp tarihsel dönemler boyunca devam eden uzun sürecin mamulü olan kaya resimleri, nakşedilmeleri sırasında kullanılan araç-gereçlerin farklılığı; oymada kullanılan kayaların direnci ve sanatçının istekleri vb. nedenlerle zengin bir koleksiyona sahiptir. Farklılığın başlıca sebebi, kayalar üzerinde denenen belirli ya da farklı tekniklerle elde edilen resimlerin figüratif veya soyut temsiller olmalarıdır. Yine bölgeden geçen insanların arkalarında bıraktıkları avlanma tekniklerindeki farklılıklar, vahşi yaşam unsurları, bitkiler, semboller ve dinî inançlar, resmi kazıyan sanatçının üslubu ya da yöntemi kaya resimlerindeki farklılıkların sebeplerindendir.

Kişisel tecrübenin etkisinde kalan kaya resimlerinin, başvurulan teknikler açısından, kazımaya elverişli yüzeylere üç şekilde uygulandığı görülür: Birincisi, kayanın üst tabakasındaki malzemeyi gagalayıp veya bunları kaldırarak yani onları çizerek/oyarak (النقر) ya da sürterek (الحك) resim elde etmek;¹² ikincisi kayayı ezmek, kırmak, kesmek veya bir kısmını çıkarmak suretiyle tıraşlanan kısımdan

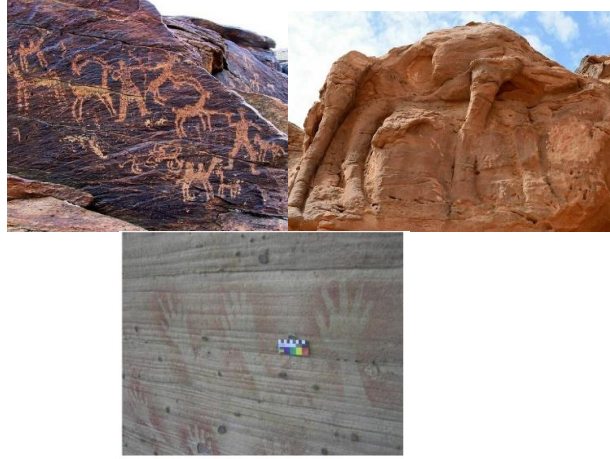
⁹ https://tr.wikipedia.org/wiki/Kaya_sanat%C4%B1 (05.09 2021).

¹⁰ Han, *İlmü'r-Rusumi's-Sahriyye*, 13.

¹¹ Bk. Servet Somuncuoğlu, *Seyahatname: Kaya Resimleri Gezi Notları* (İstanbul: Matbuat Yayın Grubu, 2019).

¹² Han, *İlmü'r-Rusumi's-Sahriyye*, 88-89.

sfenks türü kabartılmış şekil çıkartmak; üçüncüsü ise kayalar üzerine boyamalar yapmaktan ibarettir.¹³ Bu farklılıklar sonucu arkeolojide piktograflar¹⁴ (boyamalar veya tablolar), petroglifler (oymalar veya yazılar), gravürler (çizilmiş motifler), petroformlar (desenlerde düzenlenmiş kayalar) ve jeoglifler (zemin çizimleri) vb. terimler türemiştir.¹⁵

Şekil 2: Soldan sağ doğru çizme, kabartma ve boyama teknikleri.

Yukarıdaki çizim teknikleri, evrensel bir olgudur ve yapılan araştırmalar neticesinde Avrupa, Afrika, Avustralya ile Asya'nın her yerinde bu yöntemlerden birisi kullanılarak resim kazıma işleminin yapıldığı ispatlanmıştır.¹⁶ Anlaşılan kaya üzerinde etki bırakmak bu üç yolla mümkün olduğundan ilkel insanlar, sahip oldukları materyallerle bu yöntemlerden birini veya birkaçını tecrübe ederek resimlerini çizmişlerdir.

3. Resimlerin Tespiti

Binlerce yıl milletlerin yanı başında duran kaya resimleri, arkeologların ilgilerini çekmeleri ve yerel halkın bu tür yapıların varlığını

¹³ Majeed Khan, "From Prehistoric to Nomadic Art – A Synopsis of the History and Development of Tribal Art in Saudi Arabia", *American International Journal of Social Science* 8/2 (Haziran 2019), 72.

¹⁴ Herhangi bir eşyayı, objeyi, mekânı veya kavramı sembolleştirip temsili resmini çıkarma işidir.

¹⁵ Robert Bednarik - Majeed Khan, "Living Rock Art Traditions in Saudi Arabia", *INORA* 82 (2018), 2.

¹⁶ Majeed Khan, "Rock Art of Saudi Arabia", *The Artist and Journal of Home Culture* 2 (Aralık 2013), 461.

uzmanlara bildirmeleriyle gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Fakat coğrafya, zaman, mekân ve kayalar üzerindeki resimlerin tür farklılıkları sebebiyle hepsini çıplak gözle görüp tespit etmek mümkün olmamıştır. Zamanın tahrip ettiği veya birbiri üstüne kazınmış belirsiz resimlerin tespitinde birkaç yöntem denemek, zaruri hale gelmiştir. Arkeologlar petrogliflerin doğasına da bakarak şu yöntemleri geliştirmişlerdir:

a. Yüksek Çözünürlüklü Panoramik Fotoğraflama: Teknolojinin gelişmesine bağlı olarak GigaPan teknolojisinin ürettiği¹⁷ yüksek çözünürlükteki bir kamera sayesinde kusursuz bir panoramik görüntü çekmek suretiyle resimlerin tespit edildiği yöntemdir. Kayalar üzerindeki yüzlerce ayrıntıyı dijital ortama aktaran bu yöntemle gizli kalan resimlerin bazılarını keşfetmek mümkündür. Arkeologlar, bu sayede antik ressamlar tarafından seçilen jeolojik ortamı anlamaya gayret ederler; onların yaşam alanlarını ve önemli gördükleri yerleri ortaya çıkarmaya uğraşabilir.¹⁸

194 | db

b. Gece Fotoğrafçılığı: Özellikle derin oyulmuş figürlere sahip karmaşık resimleri daha net ayırmaya yarayan bir yöntemdir. Bazı petrogliflerin üretim yöntemleri, renk farklılıkları, üst üste binen şekiller ve hava koşulları nedeniyle normal gün ışığında kaydedilmeleri zordur. Bu, özellikle güneş ışığının doğrudan ve aşırı yoğun olduğu Suudi Arabistan'da sık karşılaşılan bir durumdur. Bu nedenle düşük insidanslı aydınlatma uygulamasından büyük ölçüde yararlanılarak resimlerin mahiyeti belirlenir.¹⁹

¹⁷ Bk. <http://gigapan.com> (11.09.2021).

¹⁸ <http://saudi-archaeology.com/imaging-techniques/gigapan-imaging> (10.09 2021).

¹⁹ <http://saudi-archaeology.com/imaging-techniques/night-photography/> (10.09 2021).

Şekil 3: Gündüz (solda) ve gece (sağda) çekilen “Kraliçe” panelinin karşılaştırılması.

c. Yansıma Dönüşümlü Görüntüleme (RTI): Belirli bir nesnenin farklı ışık yönleriyle çekilmiş bir dizi fotoğraf görüntüsünün sentezlemesidir. Özellikle tahribata uğramış ya da üzerine başka resimlerin bindirildiği kayalarda görsel materyal artırılarak analiz noktasında olumlu katkılar sunar.²⁰

db | 195

d. Üç Boyutlu Dijital Lazer Görüntüleme: Üç boyutlu lazer tarayıcısı, bir nesnenin şekli ve görünümü hakkında kesin veriler toplamak için yardımcı olan bir analiz cihazıdır. Toplanan veriler, daha sonra bilgisayar ekranında dijital üç boyutlu modeller oluşturmak veya nesnenin gerçek fiziksel kopyalarını yazdırmak için kullanılabilirler. Bu yöntem, tamamen tahribatsız olduğundan tarihî yerler veya eserler içeren çeşitli kültürel miras projelerinde hem belgelemek hem de analitik amaçlar için hâlihazırda kullanılmaktadır.

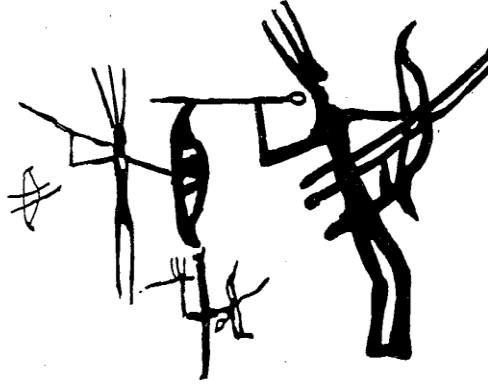
²⁰ Marta Diaz-Guardamino vd., “RTI and the Study of Engraved Rock Art”, *Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage* 2 (2015), 41.

Şekil 4: Üç boyutlu lazer uygulaması.²¹

e. Sanatsal Çizimler: Arkeolojik alana dair daha fazla netlik sağlanması için panellerin üzeri boyanarak ya da silinerek anlamlı bir kompozisyon elde edildikten sonra onların temsili resimlerinin çizilmesi işidir. Uzman ressamların yardımıyla oluşturulan bu karelerde maksimum doğruluğu elde etmek için her ayrıntıya mümkün olduğunca sıkı sıkıya bağlı kalınır.

196 | db

Şekil 5: Kaya resimlerinin figüratif çizim örnekleri.²²

²¹ <http://saudi-archaeology.com/imaging-techniques/laser-imaging/> (30.11.2021).

²² Jung, "Research on Research on Rock Art in North Yemen", 12.

Kayalar üzerine nakşedilen düşünce dünyasının her bir ayrıntısını kaçırmamak için geliştirilen yöntemler, olumlu neticeler vermiştir. Arkeologlar, onlar sayesinde resimlerin derinden mi oyulmuş yoksa karanlık bir patina üzerine yüzeysel mi çizilmiş olduklarına; farklı yaşlardaki görüntü katmanlarının bulunup bulunmadığına ve çevreyle ilişkili olarak nasıl yönlendirilme yapıldığına bakarak bazı çıkarımlarda bulunurlar.

4. Çizimlerin Tarihlendirilmesi

Yazının icadından önce en önemli iletişim aracı olan kaya resimleri, insanlık tarihinin ve özellikle tarih öncesi dönemin en eski şahitlerinden birisidir.²³ Taşın direncine duyulan itimat her dönemde kabul gördüğünden tarihin farklı devrelerinde aynı kaya üzerine farklı motiflerin çizildiği görülür. Fakat bu sıralarda insanlarda kronoloji bilinci gelişmediğinden çizilen resimlere tarihî kayıtlar düşülmemiştir.

Tarihî endişelerden uzak bir şekilde kazınan resimleri incelemek ve üst üste bindirilen grift yapıdaki kompozisyonları çözmek arkeologlara kalmıştır. Arkeologlar, bölgedeki kaya resimlerinin deneysel kronolojisini belirlemek için patina, radyokarbon²⁴ ve U-serisi analizi,²⁵ üst üste bindirme tekniklerini hesaplama, kaplama ve resmin alanlarının üzerindeki veya yanındaki nesnelere ilişkilerindeki değişimi temele alma yöntemleriyle bir sonuca varmaya çalışmaktadırlar.²⁶ Fakat resimlerin buldukları sitelerin tamamı açık havada olduğundan bunların pek azı bilimsel olarak tarihlendirmeye müsaittir.²⁷ Aslında Petrogliflerin tarihlendirilmesi için erozyon olgusuna dayalı yeni bir kalibre edilmiş yöntem (mikro erozyon analizi) denemeleri yapılırsa da kesin bir sonuç alınmamaktadır.²⁸ Bu durumda arkeologların yaptıkları, bilimsel çıkarımdan ibaret olduğundan kaya resimleri kronolojisi büyük oranda deneysel ve görecelidir denilebilir. Yine de yaşları kronometrik yöntemlerle elde edilemeyen bu çalışmalar, hiç olmazsa göreceli tarihlendirme yöntemi kullanarak bir za-

²³ Khan, "Tribal Art in Saudi Arabia", 71.

²⁴ Arkeolojik kazılarda ele geçirilen buluntuların, içinde karbon elementi bulunan çeşitli bileşenler vasıtasıyla tarihlendirilmesi yöntemidir. Lakin dış etkiler (erozyon, deprem, rüzgar vb.) sebebiyle tarihlendirme arzu edilen sonuçlara ulaşmayı engelleyebilir.

²⁵ Robert Bednarik - Majeed Khan, "New Rock Art Complex in Saudi Arabia", *Rock Art Research* 34/1 (2017), 182.

²⁶ Khan, "Rock Art of Saudi Arabia", 448.

²⁷ Khan, "Rock Art of Saudi Arabia", 452.

²⁸ Robert Bednarik, "A New Method to Date Petroglyphs", *Archaeometry* 34/2 (1992), 279. Ayrıca bk. Robert Bednarik, "Geoarchaeological Dating of Petroglyphs at Lake Onega, Russia", *Geoarchaeology* 8/ (1993).

man çizelgesi sunarlar. Bu zaman çizelgesi, eski kültürel gelişmelerin zengin bir kaydını genel hatlarıyla gözler önüne sermektedir.

B. Arabistan'daki Kaya Resimleri Keşfinin Tarihî Arka Planı

Arap Yarımadası, eski tarihi konusunda pek çok kimse tarafından boş bir alan (terra incognita) olarak düşünülür; ancak gerçek hiç de öyle değildir. Buranın eski sakinlerinin yolları yarımada bol miktarda bulunan kayalarla keşiştiğinden bu kanıyı değiştirecek güçlü bir tarihî veri mevcuttur. İlk zamanlar çöllerde avcı-toplayıcı olarak dolaşan ilkel insanlar, kayaları bir yazı aracına dönüştürdüklerinden kayalar, kadim bir geçmişin izlerini taşırlar. Kayalara kazınan her bir resim, arkeolojik araştırmalarla belgelendikçe bölgenin son derece zengin bir kültürel mirasa sahip olduğu anlaşılır.²⁹ Zira uzun yıllar boyunca Arabistan çöllerinde dolaşan sayısız bedevî çoban, gelecek nesiller için hikâyelerini kayalara kaydetmişlerdir. Neticede Arap Yarımadası tarih öncesi ve sonrası döneme ait binlerce kaya resmi bulunan ve köklü bir geçmişi olan coğrafyadır.³⁰ Dolayısıyla burası yürüyüşe çıkarak dahi büyük arkeolojik keşiflerin yapılabileceği nadir yerlerden biridir.

198 | db

Avusturalya, Afrika³¹ ve Hindistan'dan sonra kaya resimleri konusunda dünyada 4. sırada yer alan Arabistan,³² bu zengin mirasın keşfini yabancılara borçludur. Buradaki kaya resimleriyle ilk temas, İngiliz İmparatorluğu'na karşı Müslüman sömürgelerinin kurtuluş hareketlerini destekleyen siyaset adamı ve şair Wilfrid Scawen Blunt (1840-1922) ile eşi Lady Anne Blunt'un 1879'da Nefud Çölü'ndeki vahaya gelmelerine kadar gider. Blunt'lar, at almak için çöle üç defa gezi düzenlemişler; el-Cevf yolundayken Lady Anne, karşılaştığı yaklaşık 1,5 m genişliğinde düz bir kayaya oyulmuş deve ve at petroglifini çizmeye fırsat bulamasa da hatıratları arasına kaydetmiştir.³³ Yolculuklarının devamında, çarpıcı kumtaşı oluşumlarını çizerken taşta oyulmuş birkaç yazılı harfin yanı sıra ceylan ve deve resimlerinden de bahsetmiştir.³⁴ Ancak onun kayıtları, arkeolojik analiz olmaksızın sadece betimlemelerden ibarettir.

²⁹ <https://biodiversity.ku.edu/archaeology/research/arabian-rock-art> (05.10.2021).

³⁰ Han, *İlmü'r-Rusumi's-Sahriyye*, 14.

³¹ Benjamin W Smith, "The Oxford Rock Art Research in Africa", *Handbook of African Archaeology* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 145-161.

³² Han, *İlmü'r-Rusumi's-Sahriyye*, 42.

³³ Lady Anne Blunt, *A Pilgrimage to Nejd, The Cradle of the Arab Race (Vol 1 of 2)*, USA: Gorgias Press, 2002, 127.

³⁴ Blunt, *A Pilgrimage to Nejd*, 147-148.

Blunt'ların ziyaretinden sonra Antonin Jaussen (1871/1962) ve Rafael Savignac (1874/1951) 1914 yılında kaya resimleri konusunda bir keşifte bulunmuşlardır.³⁵ 1932 yılında Agnes Horsfield (1885/1950) dünyanın en eski sit alanı olarak tanıttığı Kilva kaya resimleri üzerine araştırma yapmış ve 1968 yılında Harding bazı alanlardaki araştırmalara katılmıştır.³⁶ Kayalardan elde edilen veriler, ciddi sonuçlar içerince araştırmacılar tarafından bireysel yürütülen bu çalışmalar, müze müdürlüklerinin yönelimiyle daha düzenli hale dönüşmüştür. 1976 ve 1977 Yıllarında Suudi Arabistan Eski Eserler ve Müzeler Müdürlüğü kontrolünde ilk araştırma çalışmaları başlatılmıştır. Bu kurum; krallıktaki kaya resimlerinin taranması, tespit edilmesi ve yerlerinin kayıt altına alınması için bilimsel bir program geliştirerek çeşitli bölgelerdeki kaya çizimlerini içeren yüzlerce yerin keşfini sağlamıştır. Ön araştırma raporlarının sonuçları, 1978 yılından itibaren Suudi Arabistan Eski Eserler Dergisi (*Journal of Saudi Arabian Archaeology Atlâ*) tarafından yayımlanarak resimler üzerinde bilimsel değerlendirmeler yapılmaktadır.³⁷

Çok ilginçtir ki 1960'ların sonlarında ve 1970'lerin başlarında, Suudi Arabistan'ın uzak bölgelerinde geniş çaplı arkeolojik araştırmalar başladığında kaya resim alanları ihmal edilmiştir. Bu durum, Emmanuel Anati'nin Orta Arabistan'daki kaya sanatı üzerine yaptığı öncü nitelikteki çalışmasına kadar³⁸ sürdü. Fakat 1968-1974 yılında onun neşrettiği dört ciltlik *Rock-Art in Central Arabia* ile gün yüzüne çıkmaya başladı.³⁹ Arabistan'ın güneybatı bölgesindeki kaya resimleri üzerine yaptığı çalışmada 200 kayadan toplanan 232'den fazla levhayı inceledi.⁴⁰ Ayrıca Necran'ın yaklaşık 100 km kuzeydoğusundaki "Kare" Dağı mevkiini ziyaret etti. Bu sit alan, ince detaylarla yapılmış doğal insan figürlerinin sanatsal levhalarını ve diğer canlılara ait başka levhaları içermekteydi.⁴¹ Bunun haricinde alana sağladığı katkı ve yaptığı çalışmalar arkeologlar tarafından takdirle karşılandı.⁴² Çalış-

³⁵ Han, *İlmü'r-Rusumi's-Sahriyye*, 43.

³⁶ Han, *İlmü'r-Rusumi's-Sahriyye*, 44.

³⁷ Abdullah b. Abdurrahman Abdülcebbâr, "el-Cins fi'r-Rusûmu's-Sahriyye bi Memleteti'l-Arabiyyeti's-Suudiyye", *Hadârâtü'l-Şarki'l-Ednâ* 1 (2010), 177.

³⁸ Robert G. Bednarik, "The Rock Art of Southern Arabia Reconsidered", *Adumatu*, (Temmuz 2009), 7.

³⁹ Han, *İlmü'r-Rusumi's-Sahriyye*, 44.

⁴⁰ Bk. Emmanuel Anati, *Rock Art in Central Arabia*, Vol. 3, Corpus of the Rock Engravings (Parts I,II) Université Catholique de Louvain, Institute Orientaliste, Louvain, p. 3.

⁴¹ Bednarik, "The Rock Art of Southern Arabia Reconsidered", 7. Bk. Emmanuel Anati, *Rock Art in Central Arabia* (Louvain: Institut Orientaliste, 1968), 1/47-50.

⁴² Majeed Khan, "A Critical Review of Rock Art Studies in Saudi Arabia", *East and West* Vol. 48, No. 3/4 (December 1998), 427.

maları bu alanda ilk olduğundan Arabistan'ın diğer bölgelerinden gelen materyaller, onun koyduğu ilkelere göre değerlendirildi.⁴³

Kaya sanatı çalışmaları Suudi Arabistan'da daha büyük ölçekte başladığında Michael Jung, Yemen'deki kaya resimlerini konu edinen iki çalışma yayımladı.⁴⁴ Bilimsel içerikli bu çalışmalarla Yemen'deki resimler tanındı. 1974 yılında Chicago Üniversitesi arkeoloji bölümünü tamamlayan Letonyalı Juris Zarins, 1978 yılına kadar Suudi Arabistan Eski Eserler Departmanında arkeoloji danışmanı olarak görev yaptı. Burada kaldığı sürede kaya resmi araştırmalarını sürdürdü ve Anati'nin yolunu takip ederek belirlediği esaslara uygun analizlerde bulundu.⁴⁵

Suudi Arabistan Turizm ve Eski Eserler Departmanlığında uzun süre çalışmakta olan Mecîd Han (Majeed Khan),⁴⁶ çok sayıda insan ve hayvan figürünü içeren birçok alanı inceledi. Hâlâ da bu alanda çalışmalar yürüten Mecîd Han, Anati'nin çalışmalarını da kritize ederek eski ve yeni çalışmaların tutarlı olması noktasında görüşlerini beyan etti.⁴⁷ Mecîd Han ile ortak çalışmalar yapan Uluslararası Kaya Sanatı Birliği Federasyonunun (IFRAO) sorumlusu Robert Bednarik'in kaya resimlerine katkısı büyüktür. Suudi Arabistan'ın kaya sanatından yoksun olduğu düşüncesini bir kenara bırakıp büyük bir keşif için Arabistan'a ilk ziyaretini gerçekleştirdiğinde Şüveymis'te yaptığı incelemelerin sonunda Suudi Arabistan, Güney Afrika, Avustralya ve Hindistan ile birlikte kaya sanatı açısından dünyanın en zengin dört bölgesinden biri olduğu ve Arap Yarımadası'ndaki mirasın diğer tüm kaya sanatı sitelerini geride bırakmaya hazır olduğu kanaatine ulaştı.⁴⁸

Nayef el-Kanur, "Düvadmî" ilinin yaklaşık 45 km güneybatısında bulunan "Sehlan" dağı silsilesindeki kaya resimlerini araştırdı. Bu, genel olarak bölgeyi, özel olarak ise bol miktarda sanatsal materyal içeren "Sehlan" dağlarının bulunduğu mevki ele alan ilk bilimsel çalışmadır. Burada figürlerin ve temaların yapısı, üslup özellikleri ile medeniyet ve kültürel içerikleri bakımından farklı olan toplam 43

⁴³ Khan, "A Critical Review of Rock Art Studies in Saudi Arabia", 427.

⁴⁴ Jung, "Research on Research on Rock Art in North Yemen", 2-59; Michel Jung, "Bronze Age Rock Pictures in North Yemen", *East and West* Vol. 41 (Aralık 1991), 47-48.

⁴⁵ Juris Zarins, "Early Rock Art of Saudi Arabia", *Archaeology* 35/6 (Aralık 1982), 20.

⁴⁶ Majeed Khan, 1989 yılında "Suudi Arabistan'ın Kaya Sanatı" üzerine doktorasını tamamladı ve şu anda Suudi Turizm ve Eski Eserler Komisyonu'nda Danışman Arkeolog olarak görev yapıyor.

⁴⁷ Khan, "A Critical Review of Rock Art", 428.

⁴⁸ Robert G. Bednarik - Majeed Khan, "Scientific Studies of Saudi Arabian Rock Art", *Rock Art Research* 22/1 (2005), 49-50.

seçilmiş levhayı içeren dokuz yer inceledi.⁴⁹ Abdurrahim Habram ise “el-Karyatülfav”ın yaklaşık 70 km kuzeydoğusunda bulunan “Cebeli Ne’îc” mevkiindeki kaya resimleri ve onlarla ilgili nakışlar üzerine bir çalışma sundu.⁵⁰

Arkeologların özverili çalışmaları neticesinde Arabistan’daki 1.500 civarında kaya resim alanı gün yüzüne çıkarılarak analiz edildi.⁵¹ Özellikle 2010 ve 2011 yıllarında yapılan keşifler ile Suudi Arabistan’ın kuzey, orta ve güneybatı bölgelerinin sit alanları genel hatlarıyla gün yüzüne çıkarıldı. Mevcut bulgular dünya tarihi açısından büyük önem arz ettiğinden Cübbe, Şüveymis, Bi’r Himâ ve Hâ’il gibi kaya resim alanları UNESCO tarafından Dünya Mirası Alanları olarak ilan edildi.

C. Arabistan’daki Kaya Resim Alanları

Arkeolojik araştırma sonuçlarının göstergeleri, kaya resimlerinin Arap Yarımadası’nın tamamına hâkim olduğunu doğrular niteliktedir. Geçtiğimiz asırda Medâin-i Salih, el-Ulâ, Teymâ, Dumetü’l-Cendel, Tâc, Karyetü’l-Fav ve Uhdud gibi antik kasaba ve şehirlere ek olarak çöllerde, gizemli ve mistik alanlarda yapılan çalışmalar kaya resimlerinin tahmin edilenden daha fazla bir alana yayıldığını ortaya çıkarmıştır. Ülkenin her yerine dağılmış yüzlerce kaya resim alanı Arap tarihini yansıtmaya aday taş levhalarla araştırmacıları cezbetmektedir. Taşın olduğu her yerde bir kaya resmiyle karşılaşmak mümkün olduğundan burada tüm dağ, tepe, ova ve mekânlardaki yazıtları listelemek yerine önemli sit alanlarını belirtmek yeterli olacaktır.⁵² Elbette bu alanlar, bir sıralamaya tabi tutulmak istendiğinde bölgesel bazlı sıralama daha kolay olabilir. Bu nedenle kuzeyden güneye doğru belli başlı kaya resim alanları şöyledir:

1. Cevf (الجوف)

Suudi Arabistan Krallığı’nın kuzeybatı kesiminde 400 km civarında yer işgal eden Cevf eyaleti; Sekake, el-Kureyyat, Dumetü’l-Cendel ve Tebercel Valiliği olmak üzere dört idari alana taksim edilmiştir. Konumu itibarıyla burası Güney ve Kuzey Arabistan’ı birbirine

⁴⁹ Nayef b. Ali b. Muhammed el-Kanur, *er-Rusûmi’s-Sahriyye fî Silsileti’l-Cibâli Sehlân bi Muhafazati Dîvadmî*, Risâletü Macester, Kısmü’l-Âsâr, (Riyad: Câmiatü Melik Suud, 1429/2008).

⁵⁰ Bk. Abdurrahim b. İbrahim Habram, *er-Rusûmi’s-Sahriyye ve’n-Nuguşi’l-Mütealligati biha fî Cebeli Ne’îc bi Muhafazati’l-Karyat* (Riyad: Camiatü Melik Suud, Risaletü Macister, Gayri Menşura, 1426).

⁵¹ Han, *İlmü’r-Rusûmi’s-Sahriyye*, 32-40.

⁵² Daha fazla bilgi için arkeolojik çalışmaları içeren basılı ve görsel medya takip edilebilir.

bağlayan stratejik bir mevkidedir. Burası aynı zamanda Mezopotamya, Mısır ve Akdeniz havzasıyla irtibatlı, binlerce yıldır ticaret ve hac kervanlarını uğurlayan, müstahkem bir alandır. Stratejik konumu sebebiyle eski bir yerleşim yeri olduğundan Paleolitik döneme kadar uzanan tarihi ile Cevf; kaya çizimleri, eski Arap ve İslâmî dönem yazıtları konusunda en zengin bölgelerden birisidir. Bölgede keşfedilen kaya resimleri ve Semûdî yazıtlar; buradaki ticari, siyasi, dinî ve sosyal birçok faaliyeti gösteren oldukça zengin tarihî kayıtlardır.⁵³

2. Sekâke (سككا)

Sekâke, Suudi Arabistan Krallığı'nın kuzeybatı kesimindeki Cevf eyaleti içerisinde yer alır. Şehir, antik döneme ait resim ve yazılarıyla ön plandadır.⁵⁴ Burası eski eserler, çizimler, tarihî ve arkeolojik yazılar açısından zengin bölgelerden biridir. Bu bölge, tarih boyunca çeşitli insan uygarlıklarına tanık olmuştur. Dolayısıyla özgünlüğünün kökleri tarihin derinliklerinde yatmaktadır.

3. Şüveythiya (الشويحية)

Sekâke şehrinin yaklaşık 45 km kuzeyindeki Şüveyhiya, Arap Yarımadası'nda insan yaşamı açısından en eski yerleşim bölgelerinden birisi olarak kabul edilir ve arkeolojik sit alanıyla ön plana çıkar.⁵⁵ Burası sadece bölgesel düzeyde değil, aynı zamanda ulusal düzeyde de tarihi değeri olan 16'dan fazla arkeolojik yerleşim alanına sahiptir.

4. Kilva (كلوة)

Kilva; Tebük'ün kuzeydoğusunda, Kuzey Arabistan-Ürdün sınırına yakın, yaklaşık 280 km uzaklıkta bulunan ve şimdiye kadar tespit edilen 313 kaya resim alanıyla Arap Yarımadası'nda en eski zamanlı arkeolojik alanlardan birisidir. Bu site ilk olarak 1932'de İngiliz arkeolog Agnes Horsfield ve Amerikalı arkeolog Nelson Gluck tarafından keşfedilmiştir.⁵⁶ Sit alanı, inek ve antilop gibi doğal formlarla birlikte insan ve başka hayvan figürlerini içermektedir. Horsfield, buradaki kaya çizimleri ile Kuzey Afrika arasında Neolitik döneme kadar tarihlenebilecek bir ilişki olduğuna inanmaktadır.⁵⁷

⁵³ “النقوش والرسوم الصخرية في منطقة الجوف”, ويكيبيديا (05.06 2021).

⁵⁴ Bk. Süleyman b. Abdurrahman Ziyeb, *Nugüşü's-Semüdiyye min Sekake* (Riyad: Mektebetü Melik Fehd- Gayra Mahdud, 2002).

⁵⁵ Halil b. İbrahim el-Mu'aykıl, “Mevkiü Şüveythiya: İktişâfû Akdemü Mevki Âsar fi'l-Cezireti'l-Arabiyye”, *Merkezü Abdurrahman es-Südeyrî es-Sekafî* 23/ (2009), 108.

⁵⁶ Han, *İlmü'r-Rusumi's-Sahriyye*, 43.

⁵⁷ Abdülcebbâr, “el-Cins fi'r-Rusümü's-Sahriyye”, 181.

5. Hâ'il (حائل)

Hâ'il, Suudi Arabistan'ın kuzeyinde bulunan bir şehirdir. Tarih öncesi döneme, özellikle Neolitik döneme kadar uzanan kaya çizimleri ve Semûdi yazıtlar, bölgede çeşitli yerlerde bulunurlar.⁵⁸ Her birisi tarihin şahitleri olan bu resimler, tarih öncesi ve tarihî dönemlerde Hâ'il bölgesi sakinlerinin yaşam aktivitelerini, günlük yaşamlarını, dinî uygulamalarını ve çevre ile etkileşimlerini ifade ederler.⁵⁹ Çeşitli etkinliklerde soyut insan figürlerinin yanında yaban inekleri, geyikler, devekuşları ve dağ keçileri kayalar üzerine kazınmıştır.

Hâ'il antik sitesi, aslında, birbirinden nispeten uzak iki ana bölüme ön plana çıkar. Bunlardan birincisi, Hâ'il şehrinin 90 km kuzeybatısında yer alan Cübbe'deki "Cebeli Ümm Sinmân" dağdır. Burada günümüz Araplarının atalarının hem kelimelerden hem de resimlerden oluşan çok sayıda kaya oymacılığı yer alır. İkincisi, Hâ'il şehrinin 270 km güneyinde bulunan Şüveymis'teki "Cebeli al-Mancur" ve "Rât" Dağlarıdır. Her iki mekân da tarihi 10.000 yıl öncesine uzanan çok sayıda kaya oymacılığını içerir.

Hâ'il bölgesindeki kaya resim alanları, dünya genelindeki resim alanları içerisinde zengin birikime sahip olduğundan Suudi Arabistan Krallığı tarafından özellikle Cübbe ve Şüveymis bölgesi, Dünya Miras Komitesi'ne tanıtılmak üzere dosya konusu olarak seçilmiştir. Bu zengin miras, komitenin ilgisini çekmeyi başardığından 28 Haziran-8 Temmuz 2015 tarihleri arasında Almanya'nın Bonn şehrinde düzenlenen toplantının 39. oturumunda Hâ'il kaya resimleri, UNESCO Dünya Mirası Listesine dâhil edilmiştir.⁶⁰

6. Cübbe (جبة):

Suudi Arabistan'da bilinen 2000 kaya sanatı bölgesinin merkezinde yer alan Cübbe, Hâ'il kentine 103 km uzaklıkta 12.500 km² bir alanı kaplayan eski antik bölgedir. Konum itibarıyla Doğu Akdeniz'i ile Necd Yaylası'nı birbirine bağlayan eski kervan yolu üzerinde yer alır. Yazıtları açısından en önemli arkeolojik alanlardan biri olarak kabul edilir ve Suudi Arabistan'da tescilli Suudi sitelerinden birisi-

⁵⁸ Bk. Süleyman b. Abdurrahman Ziyeb, *en-Nugûşu'd-Da'viyye fi'l-Kitâbatî Semûdiyye bi Mintakati Hâil* (Riyad, 1439).

⁵⁹ Han, *İlmü'r-Rusumi's-Sahriyye*, 42.

⁶⁰ Bednarik - Khan, "New Rock Art Complex in Saudi Arabia", 179-180.

dir.⁶¹ 2015 yılından bu yana UNESCO Dünya Mirası Listesine dâhil edilmiştir.⁶²

Cübbe; hayvan, insan, bitki, sembol ve Semûdi yazıları içeren çok çeşitli kaya çizimlerinden müteşekkil açık hava müzesidir. Resimlerde dev hayvan ve insan figürleriyle temsil edilen çizimler, sanatsal teknik ve yöntemleri, farklı temaları ile karakterize edilir. Çizimler, büyük oval başları ve vücutlarının etkileyici detaylarıyla insan figürlerinin yanı sıra uzun boynuzlu ve oval yüzlü inekleri de içerir.⁶³ Bu resimler; farklı yaşam biçimlerini, gelenekleri ve adetleri net olarak yansıtan bir aynadır. Çizimlerde ve yazıtlarda, tek seferde değil de farklı ve aralıklı zamanlarda uygulandıkları için değişen zaman dilimlerini gösteren azat ve eskime katmanı göze çarpmaktadır.

7. Şüveymis (الشويمس)

Şüveymis, Hâ'il bölgesinin 270 km güneybatısında yer alan antik bir yerleşim alanıdır. Buradaki resimler, özellikle Rât ve el-Mancûr Dağlarında bulunur. Cebeli Rât ve bir mil ötedeki Cebeli Mancûr, bedvî veya Semûdi yazıtları ile ilişkili yüzlerce deve petroglifi ile daha sonraki döneme ait kaya resmi içerir.⁶⁴ Resimler arasında insan ve hayvan figürlerini doğal bir şekilde gösteren çeşitli sanatsal çizimler bulunur ve en dikkat çeken yaklaşık 12 metre uzunluğundaki sanatsal bir levhadır. Burası, üstün bir yöntemle yapılan insan, hayvan ve geometrik şekillere ait çeşitli çizimler içerir.⁶⁵⁶⁶

Bednarik'in ifadesiyle Şüveymis bundan 25 yıl öncesine kadar çok fazla bilinmeyen ancak geçmişi Neolitik döneme kadar uzanan yoğun bir şekilde kaya resmi içeren ve geçmişte insan yoğunluğunun fazla olduğu yerleşim merkezidir. Bölge genelinde yer alan dağların cephelerinde hayvan, insan, bitki ve sembolik formlar yayılmış durumdadır.⁶⁷

⁶¹ Han, *İlmü'r-Rusumi's-Sahriyye*, 42.

⁶² Robert Bednarik, "Saudi Arabian Sites Proposed for World Heritage Listing", *The Newsletter of The Australian Rock Art Research Association (Aura) Inc. The Newsletter of The Australian Rock Art Research Association (Aura) Inc* 32/1 (ts.), 2015.

⁶³ Abdülcebbâr, "el-Cins fi'r-Rusümü's-Sahriyye", 183-184.

⁶⁴ Khan, "Tribal Art in Saudi Arabia", 73.

⁶⁵ Abdülcebbâr, "el-Cins fi'r-Rusümü's-Sahriyye", 184.

⁶⁶ es-Sa'id, Sa'id b. Fâyiz ve diğerleri, *Hâ'il Bölgesinin Eski Eserleri*, Suudî Arap Krallığı'nın Eski Eserler Dizisi (8), Riyad, Eski Eserler ve Müzeler Kurumu, Eğitim Bakanlığı, h. 1423, s. 175-176.

⁶⁷ Han, *İlmü'r-Rusumi's-Sahriyye*, 42.

8. Tâif (الطائف)

Arap Yarımadası'nın eski şehirlerinden olan Tâif'te kaya yazıtları ve resimleri, bol miktarda bulunur. İslâm'dan önceki arenada Mekke ve Medine'den sonra üçüncü şehir olarak bilinen Tâif, kayalara kazınan resimleri konusunda birinci sırada yer alır.⁶⁸ Zira Raniye'den Tâif'e uzanan "es-Serat" tepelerinin doğu yamaçlarına kaya resimleri bolca kazınmıştır.⁶⁹ Nitekim burası İslâm öncesi dönemde dünya çapında bir üne sahip ve Roma, Pers, Habeşistan ve Yemen arasında yer alan bir ticaret merkezi olmuştur. Tarihi, eski eserleri, doğası ve yıl boyunca ılıman havası nedeniyle şehir pek çok millet ya da kabileyeye ev sahipliği yaparak onlardan geriye kalan mirası da korumuştur.

9. Hanâkiya (الحناكية)

Medine'nin kuzeybatısında yer alan Hanâkiya, şehrin yaklaşık 10 km doğusunda bulunan Hanâkiya kayası ile meşhurdur ve burası bölgedeki en önemli kaya boyama alanlarından birisidir.⁷⁰ Kayaların üzerindeki hayvan çizimleri; aslanlar, develer, antilop leoparlar, keçiler, zürafalar, devekuşlarının yanı sıra öne doğru uzanan büyük kavisli boynuzları olan ineklerden ve hurma ağaçlarından oluşmaktadır. Bunların bazıları Semûdî yazıtlarıyla bitişiktir. Çizimlerin tarihi, eski (9000 - 7000 yıl) döneme kadar gider ve bazıları M.Ö. 4000-2000 yılları arasına tarihlendirilirler. Bu durum bölgenin kültürel ve entelektüel zenginliğini gösteren hususlardandır.⁷¹

10. Düvadmî (الدوادمي)

Riyad'ın yaklaşık 200 kilometre batısındaki Düvadmî, Suudi Arabistan'ın merkezi bölgesi olan Necd tepesinin üzerinde yer almaktadır. Arabistan Kültür Bakanlığı Miras Kurumu tarafından yürütülen yüzey araştırmaları, Düvadmî'nin bazı bölümlerinde Eski, Orta ve Modern Taş Çağlarına ait hayvan yazıtları, çizimleri ve tarihi yazıtların yer aldığı 35'ten fazla önemli arkeolojik alanın varlığını ortaya çıkarmıştır. Bunlardan en önemlileri Sebe alfabesi ile yazılmış beşinci yüzyıla ait iki tarihî yazıttır. Her iki yazıt da orta Arabistan'ın bazı kabilelerine karşı askerî kampanyaların varlığına atıfta bulunur. Bu iki kitabe dışında, Düvadmî'deki dağların cephelerinde dağ keçisi ve deve-

⁶⁸ Juris Zarins vd., "Bernameci Meshi'l-Eseri's-Şâmil li Ardi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti'-Suudiyye", *Atılâl* 5 (2001), 32.

⁶⁹ Abdülcebbâr, "el-Cins fi'r-Rusûmu's-Sahriyye", 185.

⁷⁰ Zarins vd., "Bernameci Meshi'l-Eseri's-Şâmil", 35.

⁷¹ Abdülcebbâr, "el-Cins fi'r-Rusûmu's-Sahriyye", 184.

kuşundan büyük kayalar üzerinde kitabeler ve çizimleri bulunmaktadır.⁷²

11. Bi'r Himâ (بئر حما)

Suudi Arabistan'ın güneybatısındaki kurak ve dağlık bir bölgede yer alan Bi'r Himâ, Necran'ın 80 ila 110 km kuzeyinde yer alır. Cebeli Kare'nin doğu uzantıları⁷³ ile yakındaki Cebeli Kevkeb'i kapsar.⁷⁴ Yaklaşık 557 km alanı kapsayan Bi'r Himâ, antik Arap kervanlarının güzergâhı boyunca yer alan kaya yazıtları ve kuyular dâhil olmak üzere 34'ten fazla ayrı alana sahiptir.⁷⁵ Burası Arabistan'ın güney bölgelerine giden ve gelen ticaret ve hac yollarındaki kervanlar için bir duraktır.⁷⁶ Batıdaki dağlık ve erişilmez bölgelerden çekinen, güneyde Yemen'den içlere doğru gitmek isteyen kervanlardan kaçınmak için geniş Rub'ulhali'nin batı kenarları boyunca dar bir koridoru takip etmek zorunda kalmışlardır.⁷⁷

Bi'r Himâ'daki resimlerin sanatkarlarının muhtelif kesimler olduğu düşünülür. Buraya ulaşan kervanlar, etrafta yaşayan bedeviler ve geçici süre uğrayan ordular; duygu ve düşüncelerini kayalara nakşederek arkalarında çağlar boyunca korunacak çok sayıda kaya resmi ve yazıtı bırakmışlardır. Bu resimlerde büyük hacimli insan figürleri ile geçit töreni pozlarında, başlarında özenle süslenmiş başlıklar bulunan bir dizi erkeğin temsili olan çizimler bulunmaktadır. Üstelik resmi tasvir edilen birçok kimsenin bıyık ve sakalı vardır. İnsan şekillerine ilaveten uzun boynuzlu inekler, develer, eşekler, geyikler, şişman kuyruklu koyunlara ait hayvan çizimleri de bulunur. Ayrıca buradaki resimler deve kuşu avı sahnelerini içerir.⁷⁸ Resimlerin yanı sıra çeşitli dillerde yazılar da bulunur.⁷⁹ Resim çeşitliliği ve bol yazı malzemesiyle Himâ kaya resimleri, Suudi Arabistan'ın UNESCO Dünya Mirası Alanı olarak koruma altına alınmıştır.

Bi'r Himâ'da özellikle ilgi çekici olan, İslâm öncesi bir aşk ve bereket tanrıçası olan Aliah'ın belirgin bir şekilde tasvir edilmiş olması-

⁷² <https://rs.ksu.edu.sa/en/node/18941> (10.11.2021).

⁷³ Anati, "The Realistic-Dynamic/ Style of Rock Art in the Jebel", *Rock Art in Central Arabia*, 2.

⁷⁴ Jung, "Research on Research on Rock Art in North Yemen", 39.

⁷⁵ Bednarik - Khan, "Living Rock Art Traditions in Saudi Arabia", 2.

⁷⁶ Zarins vd., "Bernameci Meshi'l-Eseri's-Şâmil", 34.

⁷⁷ Bednarik - Khan, "Living Rock Art Traditions in Saudi Arabia", 2.

⁷⁸ Zarins vd., "Bernameci Meshi'l-Eseri's-Şâmil", 35; Abdülcebbâr, "el-Cins fi'r-Rusümü's-Sahriyye", 185.

⁷⁹ <https://whc.unesco.org/en/list/1619> (10.11.2021). Burası aynı zamanda höyükler, taş yapılar, mezarlar, taş alet saçakları ve antik kuyular şeklinde kazılmamış arkeolojik kaynaklar açısından da zengindir.

dır. İslâm öncesi putlardan Lât, Uzzâ veya Menât ile ilişkili olduğu düşünülen Aliah; uzun saçı, dar beli ve geniş kalçalarının ayrıntılı tasviri ile belirgin bir şekilde kadınsı bir fiziğe sahiptir, ancak normal boyutlarda bir kafa veya yüze sahip değildir.⁸⁰

Şekil 6: Güney Arabistan'ın Tanrıçası Aliah.⁸¹

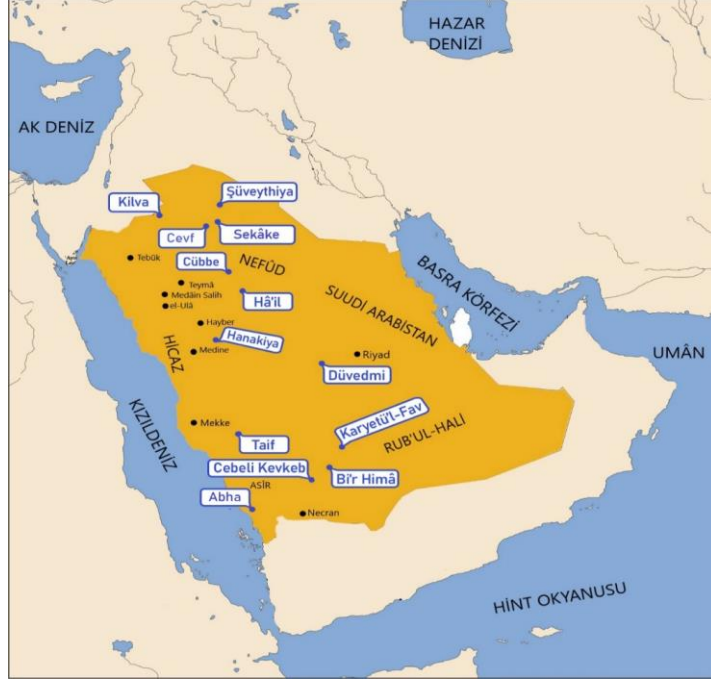
12. Asîr (عسير)

Arabistan'ın güneybatı sınırında yer alan Asîr, çeşitli eyaletlere ayrılan Suudi Arabistan'ın 13 eyaletinden birisidir. Asîr'deki Benî Razzâm mevkiinde geyik, ceylan, deve ve aslanlara ait kaya resimleri ile Semudî döneminden kalma kadınlara ait resimler bulunmuştur. Buradaki resimlerde en eski zaman dönemlerini, uzun boynuzlu olarak çizilmiş inek ve dağ keçisi çizimleri temsil eder. Ayrıca at üzerinde savaş sahneleri ve köpekler vasıtasıyla yapılan antilop avı sahneleri de mevcuttur.⁸²

⁸⁰ Bednarik - Khan, "Living Rock Art Traditions in Saudi Arabia", 2.

⁸¹ Bednarik - Khan, "Living Rock Art Traditions in Saudi Arabia", 3.

⁸² Zarins vd., "Bernameci Meshi'l-Eseri'ş-Şâmil", 47-48; Abdülcebbâr, "el-Cins fi'r-Rusûmu's-Sahriyye", 185.

Harita 1: Arabistan'daki önemli kaya resim alanlarını gösterir harita.

Arabistan'ın muhtelif bölgelerinde bulunan kaya resim alanlarına ait bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla kaya resimleri belli başlı alanlarda yoğunlaşmış ve buralarda zengin bir miras alanı oluşturmuş durumdadır. Bu alanlar; dünya genelinde mağaralara, kayalık çıkıntılara, açık arazilere ve doğal kaya sığınaklarına yayılan çizim alanlarıyla karşılaştırıldığında Arap kaya resimlerinin mahiyeti daha net anlaşılır. Belli bölgelerde yoğunlaşan resimler, daha öncesinde buraların hayat merkezi olduğuna işaret eder ve daha çok doğal kaya sığınaklarında yaşayan insanların, resimlerini açık arazilerde bulunan kayalar üzerine işlemek mecburiyetinde oldukları fark edilir. Dolayısıyla Arap kaya resim alanları açık hava müzesi formundadırlar.

D. Resimlere Konu Olan Nesnelere

Arabistan'da kayalara kazınan resimler; soyut, evren dışı ve insanüstü varlıkların tasvirinden ziyade insanın etrafında gerçekleşen, gündelik hayatın renklerini yansıtan ve günün şartlarında baskın

olan nesnelere vurgulayan, büyük kısmı anlamlı çizimlerdir.⁸³ Yapımları Neolitik döneme kadar uzanan bu resimlerin sahnelerinde insan figürleri, hayvanlar, tanrılar ve bunlar arasındaki ilişkiler konu olarak işlenmiştir. Böylelikle birçok resimde insanlar hayvanlar birlikte nakşedilerek aradaki güçlü bağ vurgulanmak istenmiştir. Yazının icadıyla resimlerin yanına farklı kalemlerde/türlerde yazılar da ilave edilmiştir.⁸⁴

İnsan, kendi bilinmezinin meraklısı veya diğer bir ifadeyle kendisini tanıtmaya en yatkın canlı olduğundan kayalar üzerine kazınan resimlerin ana kahramanı yine kendisi olmuştur.⁸⁵ Bu arada yapılan tasvirler zaman, mekân, malzemenin kalitesi, alet ve ressamın becerisine göre farklılık arz ettiğinden ilk zamanlarda yapılan resimlerin neredeyse tümünde insanların başları ve yüzleri belirsiz, boyunları da uzunken sonraları yapılan resimler ise gerçek boyutlara doğru evrilmiştir.⁸⁶ Fakat bazılarında insan uzuvlarının abartılı ya da olandan farklı tasvir edilmesi gözlerden kaçmaz.⁸⁷

İnsan portreleri yalnız bir halde resmedilmeyip yanlarında mutlaka başka bir insan, nesne veya hayvan kazınmıştır. Arabistan'ın eski insanları; dans, avcılık, dövüş ve diğer sosyal aktivitelerini kayaların üzerine boyayarak veya oymalar yaparak tasvir etmişlerdir. Toplu insan resimleri daha çok yerel dansların canlandırıldığı sahnelere işlenmiş ve binlerce yıl devam eden Arap folkloru gözler önüne serilmiştir.⁸⁸ İnsan resimlerine doğada kendiliğinden bulunan veyahut insan eliyle işlevsel hale gelen yay, ok, hançer, balta ve kılıç gibi delici kesici aletler iliştilerle onların şövalye veya avcı oldukları bildirilmek istenmiştir. Avlanma sahnelerinin yer aldığı kaya yazıtlarında ellerinde ok ve mızrak taşıyan adam profillerinin sıklıkla işlenmesi bunu doğrular.⁸⁹

İnsanın hayvanla ilişkilendirilmesi eski bir gelenektir. İnsan hayatını kolaylaştırmaları ve ekonomik değerlerinin bulunması sebebiyle hayvanlar, insanların ayrılmaz dostu olmuştur.⁹⁰ Tarihin çok eski dönemlerine ait gravürler; insanoğlunun sütü, eti, derisi ve kür-

⁸³ Han, *İlmü'r-Rusumi's-Sahriyye*, 14.

⁸⁴ Abdülcebbâr, "el-Cins fi'r-Rusûmu's-Sahriyye", 179.

⁸⁵ Khan, "Rock Art of Saudi Arabia", 449.

⁸⁶ Khan, "Rock Art of Saudi Arabia", 448.

⁸⁷ Bednarik, "The Rock Art of Southern Arabia Reconsidered", 8.

⁸⁸ Ali al-Manaser, "Traditional Music or Religious Ritual? Ancient Rock Art Illumined by Bedouin Custom", *In To the Madbar and Back Again* (Leiden: Brill, 2018), 77-80.

⁸⁹ <https://www.arabnews.com/d%C3%BC%C4%9F%C3%BCm/1901886/suudi%20arabistan> (11.11.2021)

⁹⁰ Han, *İlmü'r-Rusumi's-Sahriyye*, 2.

kü için kullandığı birçok hayvan resmini içerir. Neolitik dönemden itibaren geçimleri avcılığa ve toplayıcılığa bağımlı olan yarımada sakinleri, avladıkları ya da çeşitli şekilde istifade ettikleri uzun ve kısa boynuzlu sığır, yaban sığırı, geyik, ceylan, dağ atı, katır, eşek ve avlanmada kendilerine yardım eden köpek gibi hayvanların resimlerini çizmişlerdir. Böylelikle somut insan figürleri ile gündelik hayatın rızık kaynağı olarak görülen yaban inekleri, geyikler, devekuşları ve dağ keçileri gibi çeşitli hayvan türleri bir araya getirilmiştir.

Neolitik döneme ait olduğu varsayılan resimlerde köpekler ve sığırlar insanların etrafındadır. Mevcut tabloda bu iki hayvanın evcilleştirilip gündelik hayatın bir parçası oldukları, sosyal ve kültürel yaşamın merkezinde oldukları anlaşılır.⁹¹ Kaldı ki Suudi Arabistan'daki kaya resimleri, yerel halkın tanıdığı türdendir. Nitekim dünyanın bu bölgesini habitat alanı edinen köpekler, yılanlar, kertenkeleler, keçiler vb. hayvanlar resimlerin temel figürleridir.⁹² Bu çizimlere ilaveten insanlar tarafından güçlü oldukları kabul edilen çita, sırtlan, aslan ve kaplan gibi vahşi hayvanların görüntüleri de unutulmamıştır.

210| db

Yarımadadaki geniş habitat alanlarıyla doğru orantılı olarak resimlerdeki hayvanların çeşitliliği pek çok hayvana dair fikir verse de bazı hayvanların sıklıkla işlendiği fark edilir. Köpek, sığır ve deve bunların başında gelir. Köpek, evcilleştirilen ve avlanmak için kullanılan ilk hayvanlardan biridir. Suudi Arabistan'daki kaya resimlerinin de işaret ettiği üzere evcilleştirilmiş köpek resimleri, en eski tasvirler arasında yer alır. İnsan, en iyi arkadaşı olarak en az 8.000 hatta belki 9.000 yıldan beri köpeklerle birlikte olduğundan oymaların çoğu insanlarla köpekleri birbirine bağlayan ilişki üzerine kurgulanmıştır.⁹³

Avcı köpeklerden sonra kaya resimleri motiflerinde sığırın çok sayıda tasvir edildiği görülmektedir. Sığırların üzerine kazınmış Wusum adı verilen geometrik şekilli damgalar, onların evcilleştirildiğine işaret eder.⁹⁴ Zira aidiyeti ifade eden damgalar, sahip olunan hayvanlar üzerine kazınır. Evcilleştirilen ve uzun süre kayalara işlenen sığırları develer takip eder. Suudi Arabistan'ın iklimi Neolitik çağda soğuk ve nemli iken Bronz çağında aşırı derecede sıcak ve kurak hale geldiğinden özellikle kuzey ve batı bölgelerinde sığırlar yavaş yavaş

⁹¹ Khan, "Rock Art of Saudi Arabia", 448.

⁹² Khan, "Rock Art of Saudi Arabia", 461.

⁹³ <https://www.abouthere.com/node/14671/lifestyle/travel-food/10000-years-old-and-simply-stunning-rock-art-saudi-arabia> (12.11.2021)

⁹⁴ Majeed Khan, *Wusum - The Tribal Symbols of Saudi Arabia* (Suudi Arabistan: Kingdom Of the Arabia Ministry Education, 1421), 12-20.

yok olmuş; onların yerlerini çok sayıda evcilleştirilen deve, dağ keçisi ve evcil keçi gibi kuru ortama daha uygun hayvanlar almıştır.⁹⁵

Sığırların önemini kaybetmesinin ardından Arap Yarımadası'nda deve ve at resimleri daha yaygınlaşmıştır.⁹⁶ İnsan ve mal taşımacılığında kimi zaman da savaşta kritik roller üslenen deve, Arapların gündelik hayatlarında bir iletişim aracı olduğu kadar gıda deposu ve tüyünden çadır imal edilen bir sığınak olmuştur. Devenin Arabistan'da ilk olarak ne zaman evcilleştirildiği bilinmemekle birlikte Bronz çağında evcil hayvan olarak çok miktarda tasvir edildiği anlaşılmaktadır.⁹⁷ Mevcut resimler, develerin ilk olarak Tebuk'un kuzeydoğusundaki Kilva kayalıklarında tasvir edildiğine işaret eder. Yine Arap Yarımadası'ndaki kayalara oyulmuş yüzbinlerce deve figürü arasında, Cübbe'deki figürlerin en eskisi olduğuna inanılır. Yaklaşık 4000 yaşında olan bu develer, Tunç Çağı'nın başlarını tarihlendirilir.⁹⁸

Netice itibarıyla kayalara resmedilen köpek, koyun, keçi, sığır, at ve deve gibi figürler; bu hayvanların ne zaman evcilleştirildiğini, Arap Yarımadası'na ne zaman girdiğini ve göçebe Arap kültürlerinin ekonomilerinde hayvancılığın ve avlanmanın yerini nasıl aldığını genel hatlarıyla göstermektedir. Şaşırtıcı olan ise devekuşları hariç hiçbir kuş türünün ve hurma ağacı olduğu tahmin edilen birkaç resim hariç herhangi bir bitkinin resminin tasvir edilmemiş olmasıdır.⁹⁹ Bunların eksikliği kaya resimlerinin Arap yaşantısını bir bütün olarak yansıtmayacağı endişesini barındırır.

İnsan ve hayvan çizimlerine ağırlık veren eski insanlar, taşların kalıcı etkisini de hesaba katarak taşlar üzerine tanrı veya tanrıçalarını çizip buraları açık hava tapınağı formuna dönüştürmüşlerdir. Çöl şartlarında kalıcı mekân tesisi zor olması da onları bu açık hava tapınaklarına yönlendirmiş olmalıdır. Birçok yerde görülen belirsiz yüzler ve doğal insan görünümünün bir taklidi olan başsız figürler ve bu figürlerin resmedildiği konumlar, sanatçıların kendi ilahlarını ya da tanrılarını çizdiğini düşündürür.¹⁰⁰ Elbette bulunan her bir tanrı veya tanrıça figürü, eski insanların ilkel inançlarını anlamayı ve onların dinî hayatlarına dair veriler elde etmeyi sağlar.

⁹⁵ Khan, "Rock Art of Saudi Arabia", 450.

⁹⁶ <https://biodiversity.ku.edu/archaeology/research/arabian-rock-art> (24.11.2021).

⁹⁷ Khan, "Rock Art of Saudi Arabia", 450.

⁹⁸ <https://archive.aramcoworld.com/issue/200202/art.rocks.in.saudi.arabia.htm> (24.11.2021).

⁹⁹ Khan, "Rock Art of Saudi Arabia", 461.

¹⁰⁰ Khan, "Tribal Art in Saudi Arabia", 71.

E. İslâm Öncesi Tarih ve Kronoloji Üzerinde Etkisi

İslâm öncesi Arap yaşantısından bahseden dinî metinler, Suudi Arabistan'da yapılan arkeolojik çalışmalar,¹⁰¹ çevre milletlerin tarihi ve kaya resimlerinden elde edilen bulgular bir araya getirildiğinde Arapların kadim geçmişi genel anlamda aydınlanır. Arkeolojik araştırmaların Arap Yarımadası'na girişleri yaklaşık bir milyon yıl öncesine kadar giden eski insanların başlangıçta mağaralarda avcı ve toplayıcı geçindiklerini göstermesi,¹⁰² bir başlangıç olarak kabul edilebilir. Fakat kaya resimlerinde buradaki hayat, Neolitik Çağdan itibaren başlar. Zira mevcut kaya resimleri bunun ötesine gitmez. Muhtemelen eski çağlardan taş devrine kadar devam eden süreçte ikelliğin bir neticesi olarak resim ve yazı henüz keşfedilmemişti. Fakat erken Neolitik Dönemden (m.ö 8000-5000 arası) itibaren başlayan üretim ve bilgi birikimi, sanatsal faaliyetleri de beraberinde getirerek kayalar üzerine muhtelif resimler kazınmıştır.¹⁰³

Kaya resimleri, ilkel bir sanat çalışmaları olmalarından öte geçmişteki insanların yaşantılarını genel hatlarıyla resmeden antik tablolarıdır. Resimlerde işlenen konular, tarihin görsel ansiklopedisidir ve her bir resim gelecek nesillere iletmeyi bekleyen taş mektuplarıdır. Çizimlere konu olan insan, hayvan ve tanrı kompozisyonları karşılaştırmalı olarak incelendiğinde sosyal, dinî, kültürel, ekonomik ve hatta siyasi hayata dair genel bilgiler elde edilir. Böylelikle birçok kabile ve ilaha dair bilgiler toplanır.¹⁰⁴ Keşfi yapılan her bir kaya resim alanı, geçmişte seçilen yerleşim merkezlerini tespit etmeyi de kolaylaştırır. Nitekim Cübbe'de yapılan araştırmalar, bölgede var olan yüzlerce yerleşim yerini ortaya çıkarmıştır.¹⁰⁵

Neolitik dönemden günümüze 8 veya 10 bin yıllık zamanın geçtiği hesaba katıldığında bu uzun sürecin kronolojik olarak sıralanarak hadiselerin kendi döneminde incelenmesi tarihçilerin işini kolaylaştıracaktır. Zira İslâm'la birlikte başlayan kronolojinin daha öncesi karanlıktır. İşte bu belirsizliği genel hatlarıyla tarif etmede kaya resimlerine büyük iş düşmektedir. Çünkü kayalar üzerindeki insan, hayvan ve nesnelereki değişimler ile bir kaya üzerine farklı dönemlerde kazınan resimler hesaba katılarak yarımada'daki insanların atlattıkları

¹⁰¹ Bk. İbrahim Oğuzhan, "İstanbul Arkeoloji Müzeleri Eski Şark Eserleri Müzesi'nde Teşhir Edilen İslâmiyet Öncesi Arabistan Koleksiyonu Eserlerinin Tahlili", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 15/2 (2021), 465-511.

¹⁰² Khan, "From Prehistoric To Nomadic Art", 71.

¹⁰³ Khan, "Rock Art of Saudi Arabia", 448.

¹⁰⁴ Ziyeb, *en-Nugüşu 'd-Da 'viyye fi'l-Kitâbatî 'Semûdiyye bi Mintukati Hâil*, 71.

¹⁰⁵ Abdülcebbâr, "el-Cins fi'r-Rusûmu's-Sahriyye", 183.

rı devreler genel hatlarıyla bazı dönemlere ayrılarak tasnif edilebilir.¹⁰⁶

Kaya resimlerinden elde edilen verileri bir araya toplayarak genel bir kronoloji çıkarma gerekliliği erken dönemde fark edilmiş ve ilk deneme Anati'den gelmiştir.¹⁰⁷ Kendisine sunulan resimlerden hareketle yaptığı kronoloji şöyledir:¹⁰⁸

Dönem	Tarih Aralığı
İslâm	M.S. 622'den sonra
Okuryazarlık Dönemi	M.S. 650-1000
Geç Avcılık ve Çobancılık	M.Ö. 500-1200
I. Orta Avcılık ve Çobancılık	M.Ö. 1000-2000
II. Orta Avcılık ve Çobancılık	M.Ö. 2000-3000
III. Orta Avcılık ve Çobancılık	M.Ö. 3000-4000
Erken Avcılık ve Çobancılık	M.Ö. 4000-6000
İlk Avcılar	M.Ö. 6000'den önce

db | 213

Anati'nin kronolojisinden etkilenen Zarins, Arap Yarımadası'ndaki kaya resimlerinin dört ana kronolojik aşamadan geçtiğini söyleyerek¹⁰⁹ onların atlattığı dönemleri şöyle sıralamıştır:

Dönem	Zaman Aralığı
İlk avcılar Dönemi	Holosen Döneminin başları
Avlanma ve Çobanlık Dönemi	Neolitik - M.Ö. 2 bin yılın Geç Dönemi
Semûdiyye Dönemi	M.Ö. 2 bin yıl- Miladi 7. Yüzyıl

¹⁰⁶ Abdülcabbâr, "el-Cins fi'r-rusûmi's-sahriyye", 178. Kübavî, Abdurrahman ve diğerleri, "Hicrî 1405 yılı için kuzey bölgesindeki kaya nakış ve resimlerinin genel taraması hakkında ikinci aşamaya ilişkin ön rapor", *Atlat*, sayı 10 (h. 1406), s. 107.

¹⁰⁷ Bednarik, "The Rock Art of Southern Arabia Reconsidered", 7.

¹⁰⁸ Anati, *Rock Art in Central Arabia*, 1/160.

¹⁰⁹ Zarins vd., "Bernameci Meshi'l-Eseri's-Şâmil", 34.

İslâm Dönemi	MS 622 –Günümüz
--------------	-----------------

Anati ve Zarins'in yaptığı kronolojileri inceleyen Khan, *East and West Dergisi*'nde kaleme aldığı makalede, bu konuda ilk olması sebebiyle Anati'nin yaptığı işi anlamlı bulsa da bahse konu kronolojik belirlemedeki eksiklikleri ve yanlışlıkları tenkit ederek onun hatalarını delilleriyle birlikte sıralamıştır. Lakin Khan'ın da bu konuda tutarlı bir kronoloji belirlememiş olması Anati'nin listesini tamamen ortadan kaldırmamıştır. Nitekim son dönemde yapılan çalışmalar, Anati'nin tarihlendirmesindeki ihmalleri gün yüzüne çıkarsa da yeni tasniflere acil ihtiyaç duyulmaktadır. Zira bundan sonra yapılacak dikkatli bir tasnif uzun yıllar kullanılacak bir kronolojiyi verebilir. Khan'ın ifadesiyle "kronolojinin ortaya çıkmasından önce Arapların köklü bir geçmişi vardır ve geçmişi anlamak ya da genel hatlarıyla tarif etmek için kaya resimlerine önemli bir misyon düşmektedir."¹¹⁰

Sonuç

214 | db

Sanat, insan kişiliğinin dokusundaki önemli bir yöndür ve insanoğlu her zaman kişiliğindeki farklı biçim ve tarzla sanatı sanat haline getirme telaşında olmuştur. Zira insan; incelik, hikmet ve öğüt veren kelimeleri bir araya getirip oluşturduğu düzen ve ritimden zevk alan bir varlıktır. Bu nedenle, insanlığın başlangıcından bu yana mağara duvarlarına ve kayalık gölgeliklere çizimler yapmışlardır. İlginç olan ise bazı araştırmacıların da altını çizdiği üzere farklı kıtalardaki taş yazıtlar arasındaki benzerliklerin olmasıdır. Hatta dünyanın önde gelen araştırmalarına dayanarak sit alanlarını birbirine bağlamayı ve kaya çizimleri arasında karşılaştırma yapmayı hedefleyen çok sayıda girişim, bu benzerliği ortaya koymuştur. Benzerliğin en başlıca nedeni eski devirlerde gerçekleşen kitlesel göç hareketleri olarak gösterildiği gibi bunun insanların birbirinden miras aldığı genlerden kaynaklandığı düşünülür.

Kıtalar arasındaki benzerlik, karşılaştırmalı yaklaşımla sınıflandırılıp insanlığın ortak hafızası veya geçmişi aydınlatılabilir. Benzer yöntemle Arap Yarımadası'ndaki kaya resimlerinin karşılaştırılması, dünya tarihini aydınlattığı kadar Arap tarihine dair de önemli şeylerden bahsetmeye aday olmuştur. Ülkenin dört bir yanındaki dağlarda, tepelerde ve kayalarda bulunan bu sanatsal çalışmalar; günümüzde Suudi Arabistan olarak bilinen topraklarda yaşayan insanların sosyal, kültürel, dinî ve ekonomik hayatını gözler önüne sermektedir. Neoli-

¹¹⁰ Han, *İlmü'r-Rusumi's-Sahriyye*, 14.

tik dönemden itibaren başlayan kaya sanatı; tüm sosyal grupların, kabilelerin veya klanların, belirli hayvan türlerinin, sığırların ve köpeklerin baskın bir şekilde tasvir edildiği ve ortak bir kozmolojinin paylaşıldığı oldukça önemli bir bilişsel sistemi yansıtmaktadır.

Kayalar üzerine tasvir edilen antik hayvanlar, aletler ve insan faaliyetleri, genellikle sembolik olsa da uzak geçmişteki günlük hayata ışık tutmaya yardımcı olur. Bazen tek bir sitede birkaç yüzyıla ait sanat eserleri olabilir. Kaya sanatı, muhtemelen eski mitler veya din adamlarının faaliyetleri ile bağlantılı olarak tarih öncesine ait dinde bir rol oynamış olabilir. Fakat bazen bu fikirler, sadece kuramsal veya modern zihinlerimizin varsayımları olmaktan da öteye gitmeyebilir.

İslâm dininin neşet ettiği coğrafyanın geçmişini belgeleyen kaya resim geleneğinin olduğunun farkına varılması, büyük bir gelişmedir. Zira İslâmî perspektifle ve sınırlı bilgilerle yansıtılan yarımadanın geçmişini dogmalardan kurtarmanın yolu, taşlara kazınan mektupların aydınlatılmasıyla mümkündür. Hatta bu belgeler iyi tahlil edildiğinde doğru bilinen yanlışlar ve genel geçer bilgiler değişebilir. Nitekim tarihe düşülen notlar arasında Türklerin Anadolu'ya gelişleri 1071 ile başladığı genel kabulü hâkimdir. Hâlbuki buraya daha önce gelip kayalar üzerine bıraktıkları "taş mektuplar" Türklere giydirilen bu kıyafetin öncesine işaret eder. Türk arkeologlar, eski Türk boylarının arkalarında bıraktıkları damgaları, kurganları ve taş yazıtları takip edip bunları, Orta Asya'dakilerle karşılaştırarak tarihî kanaatleri yeniden yorumlamaya açmıştır.

Eldeki verilerle Arap Yarımadası'nın geçmişini genel hatlarıyla anlatmada yeterli olan kaya resimleri, ilerleyen yıllarda artan bilgi birikimi ve değerlendirmelerle geçmişi gitgide aydınlatacaktır. Böylelikle Arabistan'ın taştan yazılmış tarihi gün yüzüne çıkacaktır. Lakin günümüzde çölde izole kayalar üzerindeki bu uygulama, kısmen kentsel yaşam tarzının benimsenmesi nedeniyle yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu sebeple kaya resimleri ile ilgili uygulamalar yabana atılmadan resim alanlarının hızla koruma altına alınarak bu alandaki çalışmaların artırılması gerekir.

KAYNAKÇA

- Abdülcebbâr, Abdullah b. Abdurrahman. "el-Cins fi'r-Rusûmu's-Sahriyye bi Memleteti'l-Arabiyyeti's-Suudiyye". *Hadârâtü'l-Şarki'l-Ednâ* 1 (2010), 176-202.
- Anati, Emmanuel. *Rock Art in Central Arabia*. Louvain: Institut Orientaliste, 1968.
- Baban, Ahmet Veysel. "Taş Mektuplar (Kaya Resimleri)". *Ankara: TRT AVAZ*. Yayın Tarihi 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=WL6iD9GGI8U>
- Bednarik, Robert. "A New Method to Date Petroglyphs". *Archaeometry* 34/2 (1992), 279-291.
- Bednarik, Robert. "Geoarchaeological Dating of Petroglyphs at Lake Onega, Russia". *Geoarchaeology* 8/ (1993), 443-463.
- Bednarik, Robert. "Saudi Arabian Sites Proposed for World Heritage Listing". *The Newsletter of The Australian Rock Art Research Association (Aura) Inc. The Newsletter of The Australian Rock Art Research Association (Aura) Inc* 32/1 (ts.), 2015.
- Bednarik, Robert - Khan, Majeed. "Living Rock Art Traditions in Saudi Arabia". *INORA* 82 (2018).
- Bednarik, Robert - Khan, Majeed. "New Rock Art Complex in Saudi Arabia". *Rock Art Research* 34/1 (2017).
- Bednarik, Robert G. "The Rock Art of Southern Arabia Reconsidered". *Adumatu*. (Temmuz 2009).
- Bednarik, Robert G. - Khan, Majeed. "Scientific Studies of Saudi Arabian Rock Art". *Rock Art Research* 22/1 (2005), 49-82.
- Diaz-Guardamino, Marta vd. "RTI and the Study of Engraved Rock Art". *Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage* 2 (2015), 41-54.
- Habram, Abdurrahim b. İbrahim. *er-Rusumu's-Sahriyye ve'n-Nuğuşi'l-Mütealligati biha fi Cebeli Ne'ic bi Muhafazati'l-Karyat*. Riyad: Camiatü Melik Suud, Risaletü Macister, Gayri Menşura, 1426.
- Han, Mecit. *Dirâsetü'l-ilmü'r-Rusumi's-Sahriyye*. Suudi Arabistan: Vizârütü't-terbiye ve't-tâlim, 20007.
- Jung, Michel. "Bronze Age Rock Pictures in North Yemen". *East and West* vol. 41 (Aralık 1991).
- Jung, Michel. "Research on Research on Rock Art in North Yemen". *Istituto Universitario Orientale, Supplemento n. 66*. Napoli: ANNALI, 1991.
- Khan, Majeed. "From Prehistoric to Nomadic Art – A Synopsis of the History and Development of Tribal Art in Saudi Arabia". *American International Journal of Social Science* 8/2 (Haziran 2019).
- Khan, Majeed. "Rock Art of Saudi Arabia". *The Artist and Journal of Home Culture* 2 (Aralık 2013).
- Khan, Majeed. *Wusum - The Tribal Symbols of Saudi Arabia*. Saudi Arabistan: Kingdom Of the Arabia Ministry Education, 1421.
- Mâhî, Ali et-Ticâni. "el-İbil fi'r-rusûmu's-Sahriyye fi Zifâr". *Mecelletü Âdab ve Ulûmi'l-İctimaiyye*.
- Manaser, Ali al-. "Traditional Music or Religious Ritual? Ancient Rock Art Illumined by Bedouin Custom". *In To the Madbar and Back Again*. Leiden: Brill, 2018.
- Mu'aykıl, Halil b. İbrahim. "Mevkiü Şüveythiya: İktişâfû Akdemü Mevki Âsar fi'l-Cezireti'l-Arabiyye". *Merkezü Abdurrahman es-Südeyri es-Sekafi* 23/ (2009).
- Oğuzhan, İbrahim. "İstanbul Arkeoloji Müzeleri Eski Şark Eserleri Müzesi'nde Teşhir Edilen İslâmiyet Öncesi Arabistan Koleksiyonu Eserlerinin Tahlili". *Archivum Anaticum-Anadolu Arşivleri* 15/2 (2021), 465-511.
- Rivero, Olivia - Ruiz, Juan F. "The Rock Art of Sub-Scandinavian Europe". *The Oxford Handbook of the Archaeology and Anthropology of Rock Art*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Smith, Benjamin W. "The Oxford Rock Art Research in Africa". *Handbook of African Archaeology*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Somuncuoğlu, Servet. *Seyahatname: Kaya Resimleri Gezi Notları*. İstanbul: Matbuat Yayın Grubu, 2019.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 11/1 (2014), 9-50.

- Zarins, Juris vd. "Benameci Meshi'l-Eserî'ş-Şâmil lî Ardi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti'-Suudiyye". *Atlâl* 5 (2001), 37-53.
- Zarins, Juris. "Early Rock Art of Saudi Arabia". *Archaeology* 35/6 (Aralık 1982), 20-27.
- Ziyeb, Süleyman b. Abdurrahman. *en-Nugûşu 'd-Da 'viyye fi'l-Kitâbatî 'Semüdiyye bi Muntikati Hâil*. Riyad, Mektebetü Melik Fehd., 1439.
- Ziyeb, Süleyman b. Abdurrahman. *Nugûşü 's-Semüdiyye min Sekake*. Riyad: Mektebetü Melik Fehd- Gayra Mahdud, 2002.
- "rock art | Definition, History, Painting, Designs, & Facts | Britannica". Erişim (08.09.2021) <https://www.britannica.com/art/rock-art>
- MCQ. "Rock art across the world | Images on Stone". Erişim (09.09.2021). <https://imagesdanslapierre.mcq.org/en/discover/where/>
- "Rock Art of the World - Scotland's Rock Art Project". Erişim (10.09.2021). <https://www.rockart.scot/about-rock-art/rock-art-of-the-world/>
- "08 ويكيبيديا , النقوش والرسوم الصخرية في منطقة الجوف". (05.06. 2021).

Rock Arts in Reflecting the Life of the Pre-Islamic Arab Society

Hakan TEMİR*

Extended Abstract

Rocks, one of the essential components of the earth, have attracted the attention of people with their durability and functionality. That's why life is shaped around rocks. The experience of living together with rocks has also caused them to be used as a communication tool. The surfaces of the rocks, which are suitable for painting, cutting, drilling, and carving, were smoothed using various scraping tools, and pictures were drawn on them. Meaningful or the meaning of some not yet discovered, geometric shapes and signs were engraved on these areas, which were thought to have been used as a means of communication in the absence of writing. These arts, the oldest examples of which started from the Paleolithic age (around 40 thousand BC) and have survived to the present day, have the feature of historical documents as well as being a cultural communication tool.

Some arts have been destroyed by the effects of external factors such as earthquakes, avalanches, wind, and erosion after a long time has passed since they were engraved on the rocks. In addition, they have moved away from their primary forms with the engraving of other pictures or writings on them at different stages of history. It is very difficult to determine the time of these pictures, the original of which has deteriorated. Although many dating methods have been developed in parallel with the development of technology today, it is not easy to determine when the arts that the author did not date were excavated. Therefore, it is only possible to obtain a relative date with all the available data.

Rock arts, which are mentioned in every region except the Antarctic continent, are abundant in the Arabian Peninsula. Moreover, the peninsula ranks fourth in the world in this regard. Since the nature and historical values of these arts, which spread over many areas from north to south, were perceived as a part of the daily life of the local people, they could not be understood for a long time, and their existence was limited to the peninsula. Since their value is unknown, much has not been said about them, and they have not been transferred to the written culture. However, this situation changed with the arrival of the orientalist (westerners) to the region, and this hidden treasure was recorded and announced to the whole world. The discovery of rock arts in Arabia dates back to the visit of the Blunt family in 1879. Seeing the impressive pictures on the rocks, Anny Blunt wrote down what she saw in her yearbook. In this way, Europe became aware of this heritage. In the 1900s, many foreign researchers came to the peninsula, made investigations, prepared reports, and worked academic.

* Assoc. Prof. Tokat University, Faculty of Islamic Studies, Department of Islamic History and Arts, Tokat, Turkey, h.temir@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4142-6310>.

As a result of the devoted work of expert archaeologists, many rock art areas were discovered in Arabia; however, among these, al-Jawf, Sakakah, Shuwayhitiyah, Kilwa, Jubbah, Ha'il, Shuwaymis, Hanakiyah, Taif, Davadmi, Kara, Bir Hima, Kawkab, Faw and Asir came to the fore in terms of diversity. When we look at the subjects of the rock arts found here, it is understood that human, animal, god, plant, and non-representational figures are predominant. Sometimes they are presented as a nested composition. It can be seen as a natural result that people who want to introduce themselves mostly draw their figure. It is also humane to process animals from which he uses meat, milk, and wool afterward, conveying the friendship he has gained with animals into art.

The former situation of Arabia, which was partially known two centuries before Islam, was largely obscure. Illuminating this period, which did not have sufficient written documents despite being home to thousands of people, indicates a need for rock art and archaeological excavations. These arts, made at different stages of history, can be brought together by experts and grouped within themselves, and a chronological table can be drawn. Moreover, ancient people's social, political, military, and economic situations can be illuminated in general terms, based on the people and objects that are the subject of rock arts. Possibly, in this century, as a result of the joint work of archaeologists and historians, desired discoveries will be made, and concrete information will be revealed.

Keywords: History, Arabia, Archeology, Rock Art, Pre-Islam.

